

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 246-248

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

गायत्री पण्डा

शोधच्छात्रा, शिक्षाविभाग,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय,
तिरुपति

Correspondence:

गायत्री पण्डा

शोधच्छात्रा, शिक्षाविभाग,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय,
तिरुपति

“अभिज्ञानशाकुन्तलम्” इति नाटके मार्गदर्शन-परामर्शतत्त्वानां तात्त्विकमध्ययनम्

गायत्री पण्डा

उपोद्घातः -

अस्मिन् शोधलेखे महाकविना कालिदासेन विरचिते अभिज्ञानशाकुन्तलाख्ये नाटके मार्गदर्शन-परामर्शतत्त्वानां तात्त्विकमध्ययनं क्रियते। नाटकं न केवलं काव्यसौन्दर्यस्य द्योतकं, अपि तु जीवनोपयोगिनां शिक्षणात्मकमूल्यानां स्रोतः अपि अस्ति। अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं मार्गदर्शन (Guidance) तथा परामर्शः (Counselling) इत्येतयोः तत्त्वानाम् अन्वेषणं, तेषां तात्त्विकविवेचनम्, तथा आधुनिकशिक्षायां तेषां प्रासङ्गिकतायाः परीक्षणं अस्ति। गुणात्मक-अनुसन्धानपद्धत्या पाठविश्लेषणस्य उपयोगः कृतः। अध्ययनस्य निष्कर्षे ज्ञायते यत् एतानि तत्त्वानि व्यक्तित्वविकासे, नैतिकनिर्माणे, मानसिकसन्तुलने, तथा सामाजिकसमन्वये अत्यन्तं उपयोगाय सन्तीति।

भूमिका-

विश्वे संस्कृतसाहित्यस्य नाट्यविधा अत्यन्तं समृद्धा अस्ति। नाटकानि न केवलं मनोरञ्जनाय रच्यन्ते, अपि तु शिक्षणाय, संस्कारनिर्माणाय, तथा जीवनदर्शनस्य प्रस्तुतीकरणाय अपि रच्यन्ते। महाकविना कालिदासेन रचितम् “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” इति नाट्यकाव्यं भारतीयसाहित्यस्य रत्नरूपेण प्रसिद्धम् अस्ति। अस्मिन् नाटके प्रेमः, धर्मः, कर्तव्यम्, सामाजिकसम्बन्धाः, तथा मानवीयभावनाः अत्यन्तं सूक्ष्मतया चित्रिताः सन्ति। अद्यतनशिक्षाव्यवस्थायां मार्गदर्शन-परामर्शयोः भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं अस्ति। विद्यार्थिनां जीवननिर्णये, व्यक्तित्वविकासे, मानसिकस्वास्थ्यरक्षणे च एतेषाम् उपयोगः अनिवार्यः जातः। किन्तु एतानि तत्त्वानि नूतनानि न सन्ति; तेषां मूलं प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु अपि दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले तेषाम् उत्कृष्टं निरूपणं दृश्यते।

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके मार्गदर्शन-परामर्शतत्त्वम् -

मार्गदर्शनं नाम व्यक्तेः जीवनमार्गे सम्यक् दिशानिर्देशः येन भवति। यदा काचित् व्यक्तिः निर्णयग्रहणे, कर्तव्यनिर्वहणे, अथवा जीवनपथे संशयग्रस्तः भवति, तदा अनुभवीजनानाम् उपदेशः तस्याः मार्गं प्रकाशयति। परामर्शः तु तस्मै एव सहाय्यारूपेण प्रदत्तं मनोवैज्ञानिकं, नैतिकं, वा व्यावहारिकं समर्थनम् अस्ति, येन सः स्वसमस्यां सम्यक् प्रकारेण समाधातुं शक्नोति। एते उभे अपि तत्त्वे व्यक्तेः सर्वाङ्गीणविकासस्य आधारभूते स्तः। अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके एतानि तत्त्वानि विभिन्नेषु पात्रेषु, प्रसङ्गेषु, तथा संवादिषु सजीवरूपेण दृश्यन्ते। कण्वमहर्षिः अस्मिन् नाटके आदर्शमार्गदर्शकस्य स्वरूपं वहति। सः शकुन्तलायाः पालनपोषणं कृत्वा तां न केवलं लौकिकज्ञानं, अपि तु धर्माधारितं जीवनदर्शनमपि शिक्षयति। यदा शकुन्तला पतिगृहं गन्तुं सज्जा भवति, तदा कण्वः तस्यै यथोचितं उपदेशं ददाति,, यथा- पतिगृहे विनयेन व्यवहारः करणीयः, कुलस्य मर्यादा रक्षणीया, तथा

कर्तव्यपरायणता अनिवार्या इति। एषः उपदेशः न केवलं तस्याः व्यक्तिगतजीवनस्य, अपि तु सम्पूर्णसमाजस्य हिताय अपि मार्गदर्शकः भवति।

अनसूया-प्रियंवदे नाम सख्यौ द्वे अपि शकुन्तलायाः जीवनमार्गे महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयतः। ते तस्याः भावनात्मकसमर्थनं कुरुतः, तथा तस्याः संशयान् अपाकर्तुं परामर्शः दत्तः। यदा शकुन्तला प्रेमभावेन आकृष्टा भवति, तदा ते तस्याः मनसः स्थितिं सम्यक् प्रकारेण अवगम्य तां धैर्ये स्थापयतः। अत्र स्पष्टं दृश्यते यत् परामर्शः केवलम् औपचारिकः न, अपि तु मैत्रीसम्बन्धेषु अपि अत्यन्तम् आवश्यकः अस्ति।

राजा दुष्यन्तः अपि अस्मिन् नाटके मार्गदर्शन-परामर्शयोः तत्त्वानां वहनं करोति। सः एकः धर्मपरायणः, न्यायप्रियः च राजा अस्ति। तस्य आचरणं दर्शयति यत् राज्ञः कर्तव्यं केवलं शासनं न, अपि तु प्रजानां मार्गदर्शनमपि करणीयमस्तीति। तथापि, दुर्वाससः शापस्य कारणात् यदा सः शकुन्तलां विस्मरति, तदा तस्य जीवनं किञ्चित् विक्षिप्तं भवति। अत्र दृश्यते यत् यदा मार्गदर्शनस्य, आत्मचिन्तनस्य च अभावः भवति, तदा जीवनपथे भ्रान्तिः जायते। अन्ततः सत्यस्य प्रकाशेन, तथा परिस्थितीनां बोधेन, सः पुनः सम्यक्पथे प्रत्यागच्छति।

परामर्शतत्त्वं नाटके बहुधा प्रकटितमस्ति। यदा शकुन्तला दुःखिता भवति, तदा तस्याः सख्यौ तां सान्त्वयतः। एषः सान्त्वनात्मकः परामर्शः तस्याः मानसिकशान्तिं पुनः स्थापयति। कण्वस्य उपदेशाः अपि परामर्शरूपेण ग्राह्याः सन्ति, यतः सः केवलम् आदेशं न ददाति, अपि तु जीवनस्य यथार्थतां बोधयति। राजसभायाम् अपि मन्त्रिणः, पुरोहिताः च राज्ञे निर्णयग्रहणे परामर्शं ददति। एतत् दर्शयति यत् परामर्शः केवलं व्यक्तिगतजीवने न, अपि तु सामाजिक-राजनीतिकजीवने अपि अत्यावश्यकः अस्तीति।

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके तात्त्विकदृष्टिः-

तात्त्विकदृष्ट्या ज्ञायते यत् मार्गदर्शन-परामर्शयोः तत्त्वानि धर्मः, नैतिकता, आत्मविकासः, तथा सामाजिकसमन्वयः इत्येतेषाम् आधारभूतानि सन्ति। कण्वस्य मार्गदर्शनं धर्माधारितमस्ति, तत् दर्शयति यत् सन्मार्गदर्शनं सदैव नैतिकमूल्येषु आधारितं भवेदिति। अनसूया-प्रियंवदयोः परामर्शः भावनात्मकसमर्थनस्य प्रतीकः अस्ति, तत् दर्शयति यत् मनुष्यस्य जीवनं केवलं तर्के न, अपि तु भावनासु अपि आधारितमस्तीति। दुष्यन्तस्य जीवनप्रसङ्गः आत्मचिन्तनस्य महत्त्वं प्रतिपादयति।

अद्यतनसमाजे अपि एतानि तत्त्वानि अत्यन्तं प्रासङ्गिकानि सन्ति। शिक्षाक्षेत्रे मार्गदर्शन-परामर्शयोः भूमिका निरन्तरं वर्धते।

विद्यार्थिनाम् आजीविकायाः निर्णये, मानसिकचिन्तायाः निवारणे, तथा व्यक्तित्वविकासे एतेषां महत्त्वमत्यधिकम् अस्ति। शिक्षकाः कण्ववत् विद्यार्थिनां मार्गदर्शकाः भवन्ति, मित्राणि अनसूया-प्रियंवदावत् परस्परं परामर्शं ददति, तथा परामर्शदातारः जीवनस्य विभिन्नेषु समस्यासु समाधानमार्गं दर्शयन्ति। अतः स्पष्टं यत् प्राचीनग्रन्थेषु प्रतिपादितानि एतानि तत्त्वानि अद्यापि समानरूपेण उपयोगीनि सन्तीति। अतः अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकानुगुणमुद्देश्यानि (Objectives) भवन्ति, यथा-

- अभिज्ञानशाकुन्तले मार्गदर्शनतत्त्वानां अन्वेषणम्।
- परामर्शतत्त्वानां स्वरूपस्य विश्लेषणम्।
- पात्राधारितमार्गदर्शन-परामर्शप्रक्रियायाः अध्ययनम्।
- तात्त्विकदृष्ट्या एतेषां तत्त्वानां विवेचनम्।
- आधुनिकशिक्षायां तेषां प्रासङ्गिकतायाः परीक्षणम्।

तात्त्विकदृष्ट्या विवेचनम्-

मार्गदर्शन-परामर्शयोः आधारभूततत्त्वानि-

धर्मः → जीवनस्य आधारः

नैतिकता → निर्णयग्रहणस्य मूलम्

आत्मविकासः → व्यक्तित्वनिर्माणम्

सामाजिकसमन्वयः → सम्बन्धसन्तुलनम्

अभिज्ञानशाकुन्तले एतानि सर्वाणि तत्त्वानि सुस्पष्टतया दृश्यन्ते।

आधुनिकसन्दर्भे प्रासङ्गिकता-

अद्यतनसमाजे प्राचीनतत्त्वानि अद्यापि उपयोगीनि सन्ति। यथा-

विद्यालयेषु → Guidance Programs

मनोविज्ञानक्षेत्रे → Counselling Services

व्यक्तित्वविकासे → Emotional Support

तुलना -

कण्वः = शिक्षकः

सखीजनाः = मित्राणि

मन्त्रिणः = Counsellors

उपसंहारः-

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकं मार्गदर्शन-परामर्शतत्त्वानां समृद्धस्रोतः अस्ति। कण्वः आदर्शमार्गदर्शकः, सखीजनाः अत्र भावनात्मक-परामर्शदातारः, दुष्यन्तस्य चरित्रम् आत्मचिन्तनस्य महत्त्वं प्रदर्शयति। उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” इति नाटकं मार्गदर्शन-परामर्शतत्त्वानाम् उत्कृष्टम् उदाहरणम् अस्तीति। एतानि तत्त्वानि न केवलं प्राचीनजीवने, अपि तु

आधुनिकसमाजे अपि समानरूपेण महत्त्वपूर्णानि सन्ति। अतः अस्य नाटकस्य अध्ययनं शैक्षिकदृष्ट्या, मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या, तथा सामाजिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तम् उपयोगाय अस्ति।

सहायकग्रन्थसूची-

1. Kalidasa. (2001). Abhijnanasakuntalam. Delhi: Motilal Banarsidass.
2. M. R. Kale. (2001). Abhijnanasakuntalam of Kalidasa. Delhi: Motilal Banarsidass.
3. V. S. Apte. (1965). The Practical Sanskrit-English Dictionary. Delhi: Motilal Banarsidass.
4. NCERT. (2005). Guidance and Counselling in Schools. New Delhi: NCERT.
5. John W. Santrock. (2011). Educational Psychology. New York: McGraw-Hill.
6. Carl Rogers. (1951). Client-Centered Therapy. Boston: Houghton Mifflin.
7. प्रोफेसर हरेकृष्ण शतपथी (2021), अभिज्ञान अशाकुन्तलम्, प्रकाशक किताब महल, जेसिके टावर, कटक - 753003
8. अध्यापिका शारदा सामन्तराय (2021), अभिज्ञान अशाकुन्तलम्, प्रकाशक किताब महल, जेसिके टावर, कटक - 753003
9. G. VEERABRAHMAN research scholar (2012), Rashtriya Sanskrit Vidyapeetham, Tirupati